

Hayâtî-zâde Şeref Halîl ve Rûhu'l-Edeb Adlı Arapça-Türkçe Manzum Sözlüğü*

ORHAN KILIÇARSLAN**

Hayâtî-zâde Şeref Halîl and His Arabic-Turkish Dictionary Rûhu'l-Edeb

Ö Z E T

Manzum sözlük yazma geleneği içinde yazılmış olan sözlüklerden biri de Elbistanlı Ahmed Hayâtî'nin oğlu olan ve Hayâtî-zâde olarak da tanınan Seyyid Şeref Halîl Efendi'nin Rûhu'l-edebe isimli eseridir. Gelenek içinde çoğunlukla Farsça-Türkçe veya Arapça-Türkçe olarak yazılan sözlükler yanında iki dilden fazla dil ile yazılan örnekler ile de karşılaşılmaktadır. Şeref Halîl'in manzum sözlüğü, çoğunlukla Arapça terkiplerin bahislere göre sıralandığı bir sözlüktür. Sözlükte genel olarak Arapça deyinlerin karşılıkları verilmiştir. Bahisler öncelikle verilen bir kıta ile açılmış, akabinde yine aynı konu ile ilgili mesneviler sıralanmıştır. Konunun devam ettirildiği mesneviler her bölümde eşit sayıda olmamış, muhtevanın hacmine bağlı olarak mesnevi sayısı farklılık göstermiştir. Eser 58 bölüm ve 1252 beyitten oluşmaktadır. Türkçe deyimsel yapıların ve mesellerin Arapça karşılıkları veyahut Arapça bir ibarenin/terkibin hangi manaya geldiğinin açıklanması biçiminde bir usul takip edilmiştir. Sözlük elif harfinden başlayarak şim harfine kadar yazılmış, son varaklarda eksik beyit/mısralar fazlalalmıştır. Bu çalışmada Seyyid Şeref Halîl'in Rûhu'l-edebe isimli Arapça-Türkçe manzum sözlüğünün genel özellikleri hakkında bilgi verilmiş; eserin nüshası, tertip özellikleri ve -örnekler vasıtasıyla- muhtevasına ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır.

ABSTRACT

One of the dictionaries written in the tradition of writing verse dictionary is the work of Seyyid Şeref Halîl Efendi, also known as Hayâtî-zade who is the son of Ahmed Hayâtî from Elbistan, named Rûhu'l-edebe. In the tradition, there are examples written in more than two languages besides the dictionaries written mostly in Persian-Turkish or Arabic-Turkish. The verse dictionary of Şeref Halîl is a dictionary in which mostly Arabic compositions are sorted according to topics. The equivalents of Arabic idioms are given in the dictionary. The bets were first opened with a given quatrain, and then the mesnevis related to the same subject were listed. The mesnevis in which the subject was continued were not equal in every section, and the number of mesnevis varied depending on the volume of the content. The work consists of 58 chapters and 1252 couplets. The Arabic equivalents of Turkish idiomatic structures and issues, or a method of explaining the meaning of an Arabic phrase / composition, were followed. The dictionary was written from the letter of elif to the letter of shin and missing couplets / verses were increased in the last leaves. In this study, information was given about the general features of Seyyid Şeref Halîl's Arabic-Turkish verse dictionary named Rûhu'l-edebe, and copies of the work, its composition features and its content were analyzed.

ANAHTAR KELİMELE R

Klasik edebiyat, Sözlük, Manzum sözlük, Hayâtî-zâde Şeref Halîl, Rûhu'l-edebe.

KEYWORDS

Classical literature, Dictionary, verse dictionary, Hayâtî-zâde Şeref Halîl, Rûhu'l-edebe.

* Makalenin Geliş Tarihi: 02.07.2020 / Kabul Tarihi: 06.11.2020.

** Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (orhankilicarslan@duzce.edu.tr), Orcid Id: 0000-0001-9479-6975.

Giriş

Klasik Türk edebiyatını kapsayan uzun zaman diliminde şairler yalnızca belirli nazım şekilleri ve muhteva etrafında eserler vermemiş, yüzyıllar içerisinde farklı nazım türlerine de rağbet etmişlerdir. Edebî yahut dinî bir eserin daha iyi anlaşılabilmesi için şerh çalışmaları yanında ilgili eserin derinliklerine nüfuz edilebilmesi amacıyla sözlük çalışmalarına da başvurulmuştur. Manzum sözlüklerin Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in hadislerinin anlaşılması açısından Arapça-Türkçe, *Mesnevî-i Ma'nevî*'nin anlaşılması noktasında ise Farsça-Türkçe örnekleri geleneğin başlangıç noktası olarak değerlendirilmiştir (Kılıç 2007: 341; Kaya 2017: 120). Klasik Türk edebiyatının ilk dönemlerinden itibaren yazılan bu sözlüklerin -zaman içerisinde öğretim amacı öne çıktığından- manzum bir formda örnekleri çoğalmaya başlamıştır. Özellikle imparatorluk coğrafyasında ilim ve sanat dili olarak ilişkilerin yoğun olduğu Arap, Fars dillerine ait sözlükler meydana getirilmiştir.¹ Oluşturulan bu sözlükler arasında iki dilli -Arapça/Türkçe, Farsça/Türkçe-, üç dilli -Arapça/Farsça/Türkçe- örnekler yanında üç dilden ziyade çok dilli biçimlerine de rastlanılmaktadır. Gelenek içinde bu sözlükler sadece Arapça-Farsça özelinde kalmamış, diğer dillerle de pek çok örneği verilmiştir. Özellikle "Osmanlı'nın son döneminde Fransızca başta olmak üzere yabancı dil öğrenmenin yaygınlaşması üzerine bu dillere ait manzum sözlükler yazılmaya başlanmıştır. Böylece Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçenin yanında Rumça-Türkçe, Ermenice-

¹ Farsça-Türkçe ve Arapça-Türkçe manzum sözlükler hakkında detaylı bilgi ve geniş kaynakça için bk. Yusuf ÖZ, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010. Ahmet TANYILDIZ, *Mes'ûd Lutfî Efendi Tuhfe-yi Lutfî (Türkçe-Farsça Manzum Sözlük)*, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2013: 10-17. Ahmet Hilmi İMAMOĞLU, *Muğlalı Şâhidî İbrahim Dede Tuhfe-i Şâhidî Farsça-Türkçe Manzum Sözlük*, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla, 2005: 2-10. Özlem ŞAHİN, *Ahmed Hayâtî-yi Elbistânî'nin Şerh-i Tuhfe-yi Vehbî Adlı Eseri "Şerhü Tuhfeti'l-Manzûmeti'd-Dürriyye Fî-Lügati'l-Fârisiyye Ve'd-Deriyye" (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Erciyes Üniversitesi S.B.E. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri, 2016: 31-36. Ahmet İhsan DÜNDAR, *Osmanlı Dönemi Arapça-Türkçe Sözlükleri, Mehmed b. Mustafa El-Vânî ve Terceme-i Sihâh-ı Cevherî Adlı Eseri*, Uludağ Üniversitesi S.B.E. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa, 2017: 76-112. Güler Doğan AVERBEK, "Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 21, İstanbul, 2018: 85-114.

Türkçe, Bulgarca-Türkçe ve Fransızca-Türkçe manzum sözlükler yazılmıştır” (Kaya 2017: 122). Sözlüklerin oluşturulmasında mensur biçimden çok manzum formun tercih edilmesi, manzum metinlerin ezbere daha müsait olması sebebiyle izah edilebilir. Manzum sözlük yazmanın temel amacına dair Kılıç, “Bu sözlükler bilhassa çocuklarımızın hem aruz eğitimine katkıda bulunmak hem de Arapça Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarını ezberde tutabilecekleri hacimdeki bir eser vasıtasıyla öğrenmelerini sağlamak bakımından bir hayli dikkat çekicidir.” (Kılıç 2006: 66) değerlendirmesini yapar. Başka bir açıdan sözlükler gibi temelde öğreticiliği esas alan eserlerin manzum biçimde yazılması, zaman içinde diğer türlerin de manzum biçime doğru meyiletmesi ile açıklanabilir. Hemen her türde manzum yapı tercih edilmiş, sözlüklerin de manzum biçimde örnekleri verilmiştir. Verilen bu örnekler arasında aynı zamanda manzum sözlüklerin bir türe dönüşmesi noktasında *Tuhfe-i Şâhidî* önemli bir yer tutar. Manzum sözlüklerin bir türe dönüşmesi noktasında; “Şâhidî Türkçede bu türün geleneğe dönüşmesindeki hayati adımı, *Tuhfe-i Hüsam*’dan etkilenerek kaleme aldığı Türkçe-Farsça manzum sözlüğü *Tuhfe-i Şâhidî* ile atar. Böylelikle Anadolu sahasında manzum sözlük geleneği 16. asrın ilk çeyreğinde tamamen yerleşmiş olur” (Averbek 2019: 65) değerlendirmesi bu tarihî seyri göstermesi bakımından önemlidir.

Çok dilli manzum sözlüklerde usûl, kelimenin Arapça, Farsça veya yer alan diğer dillerdeki karşılıklarının verilmesi biçimindedir. Manzum sözlüklerde kimi zaman verilen kelimenin Türkçesi önce gelir iken kimi zaman da Arapça yahut Farsçası verildikten sonra Türkçesi söylenir.

Karın şikem nâfe göbek beldür miyân kuşak kemer
Dahu zenehdandır eñek sîne gögüsdür dahu ber (İmamoğlu
2005: 81)

Cebîn ü cebe pîşânî alın ser baş u ebrû kaş
Muje mujgân kirpük nâvek ü tîr ok gibi âsâ (Tanyıldız
2013: 56)

Manzum sözlüklerde çoğunlukla bir kelime karşılığında verilen kelimenin Türkçesinin kaydedildiği örnekler yanında özellikle Arapça-Türkçe manzum sözlüklerde Türkçe bir ibare yahut kelimenin Arapçada ifade edilen terkipli biçiminin verildiği örnekler de vardır. Bu sistemde

Arapça deyimlerin, künyelerin, tabirlerin vb. açıklanması amacına dayanan örnekler de mevcuttur. Bu tarzda yazılmış sözlüklerden birisi de Elbistanlı Ahmed Hayâtî'nin oğlu Hayâtî-zâde Şeref Halîl'in *Rûhu'l-edeb* ismini verdiği Arapça-Türkçe manzum sözlüğüdür.² Ahmed Hayâtî'nin özellikle Vehbî'nin *Tuhfe'si* yanında *Nuhbe'sini* de şerh etmesi ve kaynaklarda Arapça-Türkçe olan *Nuhbe'nin* şerhinin oğlu Şeref Halîl eliyle tamamlandığı bilgisi, *Rûhu'l-edeb* hakkında yapılacak değerlendirmelere katkı sağlayacaktır.³ Şair, Vehbî'nin *Nuhbe'si* ile karşılaştırdığında kendi eseri *Rûhu'l-edeb'i* daha üstün görür. Bu noktada şairin *Nuhbe'ye* olan vukufiyetinden dolayı bir karşılaştırma ve değerlendirme yaptığı düşünülebilir. Şairin, örnek olarak aldığı ve karşılaştırdığı eserin şerhi de dâhil bütün çerçevesini detaylı şekilde bildiği de gözden uzak tutulmamalıdır. İki sözlük arasında seçilen konular, muhtevanın genişliği, anlamları verilen deyim, kalıp ifade vb. yapıların çeşitliliği bahsedilen vukufiyet içerisine dâhil edilebilir. Sözlükte açıklamaları yahut doğrudan Türkçe karşılıkları verilen ibarelerin şiir geleneğinde kimi kavramların, ifadelerin açıklığa kavuşturulması, anlamlandırılması noktasında da katkısı olacaktır.

1. Hayâtî-zâde Şeref Halîl

Elbistanlı Hayâtî-zâdelere mensup olan Şeref Halîl'in doğum tarihi ve yeri farklı kaynakların ittifakı ile 1795/96 Elbistan olarak tespit edilmiştir.⁴ Müellifin 1800 yılında vefat eden Elbistan müftüsü Ahmed Efendi dedesi, Hayâtî Hacı Ahmed Efendi ise babasıdır (Çiftçi 2000: 290).

² Eser, tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

³ Vehbî'nin *Nuhbe'sinin* beğenildiği ve bu sebeple daha iyi anlaşılması noktasında farklı müellifler eliyle şerhlerinin yapılmış olduğu bilinmektedir. Bir metnin daha açık bir biçimde anlamlandırılması amacıyla gerçekleştirilen şerh çalışmaları yanında manzum sözlüklerde geçen Arapça-Farsça kelimelerin fihristinin yapıldığı çalışmalar da vardır. Bu tarz çalışmalar, manzum sözlükler arasında yapılacak karşılaştırmalar için bir veri oluşturabilecektir. Detaylı bilgi için bk. Güler Doğan AVERBEK, Ahmed Remzi (Akyürek) Dede'nin *Nuhbe-i Vehbî ve Şerhi için Hazırladığı Üslûb-ı Mergûb Adlı Fihrist, Uluslararası İslam Eğitimi Kongresi Bildiriler Kitabı*, İstanbul, 2019: 301-317.

⁴ Şairin doğum tarihine ilişkin Özalp 1211/1796-97 tarihini vermektedir. Bk. Ömer Hakan Özalp, *Tuhfe Şârihi Hayati Ahmed Efendi (1751/2-1814) Şiirleri, Kütüphanesi ve Tehâfüt-i Müstahrece'si*, Özgü yayımları, İstanbul, 2010: 46.

Şair, Hayâtî-zâde Seyyid Şeref Halîl olarak anılmaktadır. Şiir ve sanatla ilgisi olan bir ailede yetişen Şeref Halîl, babası ile birlikte İstanbul'a giderek icazet alır ve tekrar memleketi Elbistan'a dönerek eserleri ile meşgul olur. Şeref Halîl'in eserleri ile ilgili olarak kaynaklarda babası Hayâtî Hacı Ahmed'in tamamlayamadığı *Şerh-i Nuhbe-i Vehbî* adlı eseri tamamladığı bilgisi de kayıtlıdır (İzgi 1998: 18). *Efkârü'l-ceberût fi tercemeti esrârî'l-melekût* adlı eseri "Bâkîhanlı lakabıyla tanınıp şiirlerinde Kudsi mahlasını kullanan Bakülü tarihçi, edip ve şair Abbas Kulı Ağa'nın (öl. 1846) yeni astronomi konusunda önce Farsça yazıp sonra Arapçaya çevirdiği ve 1846'da Sultan Abdülmecid'e sunduğu" (İzgi 1998: 17) eserin tercümesidir.⁵ Kaynaklarda şaire ait gösterilen *Ravzatü'l-eşrâf fi'l-muzâf ileyh ve'l-muzâf* adlı Arapçadan Türkçeye bir isim tamlamaları dizini olan dört ciltlik çalışma Şeref Halîl'in değildir. Bu eser, "Muhammed Emîn el-Muhibbî'nin, Seâlibî'ye ait Simârü'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb'u alfabetik hale getirdiği Mâ yu'avvel 'aleyhi fi'l-muzâf ve'l-muzâf ileyh adlı eserine dayanılarak" hazırlanmıştır (İzgi 1998: 17).⁶ Hayâtî-zâde Şeref Halîl'in bu eserler dışında *Rûhu'l-edeb* adını verdiği Arapça-Türkçe manzum bir sözlüğü de vardır. Âlim kimliği ile ön planda olan Şeref Halîl şiirle de uğraşmış, "Arapça ve Türkçe bir hayli şiiri ve risalelerinin olduğu" belirtilmiştir (Çiftçi 2000: 291). Şeref Halîl'in şiirlerinden örnek olarak *Hâtîmetü'l-Eş'âr*'da babası Ahmed Hayâtî'nin vefatı için söylediği bir tarihi ve kendisinin söylediği bir gazeli kaydedilmiştir.

Şeref Halîl'in oğullarından birisinin isminin Ahmed Hayâtî olması bazı karışıklıklara sebep olmuş, oğlu Ahmed Hayâtî'nin yazdığı *Ravzatü'l-eşrâf fi'l-muzâf ileyh ve'l-muzâf* adlı eserin kendisine maledilmesiyle şairin ölüm tarihi de geç bir tarih olarak düşünülmüştür. Şair ve ilim adamı Hayâtî-zâde Seyyid Şeref Halîl 1267/1851 tarihinde memleketi Elbistan'da vefat etmiştir.

⁵ Eser üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bk. Kemal Yılmaz, *Efkâr El-Ceberût Fî Tercemeti Esrâr El-Melekût'un Osmanlı Bilim Tarihindeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Ankara, 2018.

⁶ Bu eserin müellifi olarak Şeref Halîl gösteriliyorsa da eserin oğlu Ahmed Hayâtî'nin olduğuna dair kayıtlar da vardır. Bk. Cemil Çiftçi, *Maraşlı Şairler Yazarlar Âlimler*, Kitabevi, İstanbul, 2000: 136; Özalp, a.g.e., s. 51.

2. Rûhu'l-edeb

2.1. Eserin Nüshası ve Tavsîfi

Eserin tespit edilen tek nüshası, Milli Kütüphane'de Adnan Ötügen İl Hak Kütüphanesi koleksiyonunda 06 Hk 1033 numarada kayıtlıdır. Eserin 1a yüzünde "Rûhu'l-edeb" ve altında 1275 tarihi vardır. Eser 41 varaktan müteşekkil olup talik hat ile yazılmıştır. Eserde 2 ve 3. varaklar boş. 4, 5 ve 6. varaklarda Mehmed Emîn, Mahmûd Abdulganî ve Abdulbâkî Fârûki Efendilerin takrizleri ve mühürleri vardır. Sondaki 5 varağa Sahhaflar Şeyhi-zâde Esad'ın divanında da yer alan tarihleri kaydedilmiştir.

2.2. Eserin Adı

Hayâtî-zâde Şeref Halîl'in *Rûhu'l-edeb* ismini verdiği Arapça-Türkçe manzum sözlüğü, müellif hakkında bilgi veren kaynaklardan yalnız birinde geçmektedir. Bu kayıt, Şeref Halîl'in babası Ahmed Hayâtî'nin kütüphanesine vakfettiği kitapların fihristi içindedir. "Hayâtî Ahmed Efendi'nin kütüphanesiyle ilgili eserde, ismi Manzûmetü'l-Müsemmat bi-Rûhi'l-edeb li-Şeref Efendi" şeklinde geçmektedir (Özalp 2010: 47). Tasnifte *Rûhu'l-edeb*'in nüshasına ilişkin "cild: 1, yazı: ta'lik, satır:13 numara: 275" bilgileri kaydedilmiştir.

Hayâtî Ahmed Efendi'nin kütüphanesi fihristinin bir başka yerinde *Rûhu'l-edeb* ile ilgili olarak, "muşanba içinde Efkârü'l-ceberût ve Rûhu'l-edeb müsveddeleri vardır li-Hayâtî-zâde Şeref Efendi" notu yazılıdır.

Şair, eserin ismini sebep-i tahrîrde eserin yazılış sürecini anlattığı kısımdan hemen sonra şu beyit ile bildirmiştir.

Oldı *Rûhu'l-edeb* ismiyle be-nâm
Ki hayât-bahş-ı dil-i ehl-i nizâm

2.3. Eserin Tertîbi

Hayâtî-zâde Şeref Halîl'in *Rûhu'l-edeb* adlı Arapça-Türkçe manzum sözlüğü, bölümlerin başlatıldığı kıtaların kafiyesine göre elifba sırası

dikkate alınarak tanzim edilmiştir;⁷ ancak bu kısımlardan bazıları eksiktir. Manzum sözlüklerin “Kıt’a adı verilen asıl sözlük bölümünde kıt’a nazım şekli kullanıldığı gibi, mesnevi, gazel, nazm, müstezad gibi nazım şekilleri de kullanılır” (Kaya ve Ayçiçeği 2019:12). *Rûhu'l-edebe*’de de mesnevi nazım şekliyle yazılan mukaddime ve sebep-i tahrîr kısmından sonra elif harfinden başlanarak kıtalar ve peşinden bu kıtalara münasip mesneviler sıralanmıştır. Eserin sözlük kısmında toplam on üç harf kafiye olarak kullanılmıştır. Bazı konuları ihtiva eden bölümler birkaç kıtada devam ettirilmiştir. Sözlük kısmında bu harflerle başlayan kıtaların ilk beyitleri tabloda gösterilmiştir.

No	Kafiye	Beyit
1	Elif	İll ü il Allâh ilâh bil evvelâ İsm-i hâs-ı zü'l-celâl-i kibriyâ *** Sebât u besmele oldı kelimetü't-takvâ Ya kelime-i şehâdet ya 'ahde itme vefâ *** Oldı îmân ile Hak havfı libâsü't-takvâ Ya ki 'avret yeri setr eyleme bâ-istihyâ *** Oldı 'azmü'l-umûr o emr-i Hudâ Ki ola 'azm olunma vâcib aña *** Bil muhûrû'l-hûr imiş sâlih 'amel sa'y it aña Ya ki mescidlerden ihrâc itme süpründi kibâ *** Bü'l-beşer Âdem Safiyullâh imiş 'ırkü's-serâ Seyyidü evlâdı Âdemdür Resûl-i kibriyâ
2	Be	Zü'l-Hilâl oldı Ebû Bekre hitâb Nitekim itmiş idi İbn-i Şihâb
3	Te	'İlm ümmü'l-fezâ'il it gayret Cehl ümmü'r-rezâ'il it nefret
4	Se	'İlm 'azîz sanma ki bî-nef' kûsûs Enbiyâdan 'ulemâya mevrûs

⁷ Manzum sözlüklerin gelenek içinde verilen örneklerinden hareketle tertip edilme biçimlerine ilişkin bk. Güler Doğan Averbek, “Anadolu Sahasında Müstakîl Bir Tür Olarak Manzum Sözlükler (Tuhfeler)”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 23, 2019: 72-73.

5	Cîm	Ümmü şemle güneşin künyesidür ismi sirâc Çün sirâc oldu çerâğ parlayıcıdur vehhâc *** Dinür ibnâ semîr şeb rûze hoş dirlük imiş 'izlâc Dahi ibnâ cemîr mefhûm-ı evvel sânidür hîrfâc
6	Hâ	Bukre erken ki zâ-sabûh u sabâh Subh-ı tañ dime hem leyâh u liyâh *** Bol uzun ova ebü'l-bu'd ba'id yer zihzâh Hem felât ümmü na'âmet dime bol yer cilvâh
7	Hı	Ova ümmü 'ubeyd harâb yûlâh Gayr-ı meskûn ırak yaban dîvlâh
8	Dâl	Sudur ümmü'l-hayât diyü mahdûd Çün sudur bâ'is-i hayât u vücûd *** Bû habâb oldu suvarmak medmed Bü'l-gıyâs hem su gıyâs oldu meded Bil bilâdñ eşheri ümmü'l-bilâd Ülkesiniñ gerisi olmuş murâd
9	Zel	Hısnü Teymârı metîn husna hisâr oldu melâz İlticâ gibi sığınmaga dinür levz ü liyâz
10	Râ	Ulü'l-emr oldu begler pâdişâhlar belki hep ser-kâr Nitekim bâb-ı ashâbda beyân olmuşdı bir mikdâr *** Gurretü'l-kavm oldu kavmiñ seyyidi cem'î gurer Hem dahi zü't-tâc 'Arab ser-gerdesi altı nefer *** İbn te'mûr çok umûr iş bilici zât-ı habîr Bak ne hoş ibn terâhâda anuñ gibi basîr *** Leysü 'arise pek şec'î ü cesûr Aña leysü 'ifirrîn dahi dinür *** Zekâtü'l-câh dinür ihsâna lutf it ey 'inâyet-kâr Zekâtü'l-kudret 'afv u bahş imiş ey mürüvvet-kâr
11	Zâ	Di derâhime ebû kibr defîneye rûkâz Hem ebû nâcih odur bulma rûkâz erkâz
12	Sîn	Pek cömerd ecvedü min Hâtem imiş eyle heves Pek bahîl ebhalü min Mâdir imiş olma ehas

13	Şîn	Habbetü'l-kalb hâl-i mahbûbât-ı 'anber-bâr imiş Öyle hâle 'anberîn hem noktatu'l-beykâr(?) imiş
----	-----	--

Tablo I: Kıtaların Kafiye Harfleri ve İlk Beyitleri

Hemen her kıtanın devamına -şairin eserin girişinde bahsettiği konuya uygun olarak- misalleri sıralanan konu ile ilgili olarak bir yahut - bazı bahislerde- birden fazla mesnevi konulmuştur. Sözlük kısmında 32 adet mesnevi nazım şekli ile yazılmış manzume bulunmaktadır. Bu da bahislerin işlendiği kıtaların birden fazla mesnevi ile devam ettirildiğini göstermektedir.

Arapça-Türkçe manzum sözlüğün mukaddime ve sebab-i tahrîr dışında kalan asıl sözlük kısmında çoğunluğu Arapça terkip olan 1599 adet yapı yer almaktadır. Bu birleşik yapıların bir kısmı künyelerden oluşmaktadır. Bu künyelerin ne için anıldığı, hangi durumlarda kullanıldıklarına dair Türkçe kısımlarda açıklamalara yer verilmiş, bazı örneklerde uzun sayılabilecek izahlar yapılmıştır. Sözlüğün bazı kısımlarında terkipler ve diğer birleşik yapılar dışında sadece tek bir kelimenin karşılığının verildiği beyitlere de rastlanmaktadır. Bütün olarak bakıldığında manzum sözlükte Arapça deyimlerin, darb-ı mesellerin, künyelerin ve kelimelerin Türkçe karşılıklarının verilmesi usulünün

takip ve tercih edildiği görülmektedir.

2.4. Eserin Muhtevası

Eserde Arapça yazılmış bir kısım ile başlanıp takrizlerle devam edilmiştir. Bu kısımların arkasından mesnevi ve kıtaların geldiği sözlük kısmına geçilmiştir. Giriş ve açıklama mahiyetinde olan mukaddime ve sebab-i telif kısmı sonrasında gelen bu manzum kısımda şer'î unsurlar, sünnet-i Nebvî, akâid vb. konular eserin asıl kısmını oluşturmaktadır. Eserde her kısmın başına manzum sözlüklerde sıkça görülen Arapça bir başlık eklenmiştir. Sözlük kısmında kıta başlıkları ile seçilen konu belirlenerek sadece o konu özelinde örneklere yer verilmiştir. Tamamlanan kıta yahut mesnevilerden sonra başka başlığa geçiş de aynı mevzu devam ettirilmiştir. Eserin sözlük kısmında 56 başlık bulunmaktadır. Eserde -mukaddime ve sebab-i tahrîr bölümleri de eklendiğinde- toplam 58 kısım vardır. Bazı ana başlıklardan sonra alt

başlıklar da verilerek bir anlamda kıtanın hangi konu hakkında olduğu detaylandırılmıştır. Sonda bulunan iki başlık Türkçe olarak yazılmıştır. Eserin muhtevasına ilişkin genel tablo şu şekildedir.

No	Nazım Şekli	Beyit Sayısı	Muhteva
1	Mesnevi	25	Mukaddime
2	Mesnevi	76	Sebeb-i tahrîr
3	Kıta	33	Şer'î unsurlar
4	Kıta	15	Sünnet-i Nebevî
5	Mesnevi	14	Akâid-i İslâmiyye
6	Kıta	19	Takvâ Ehline İntisap
7	Kıta	25	Takvâ Sahibi ve İyi Ahlaklı Olma
8	Kıta	14	Takvâ
9	Mesnevi	17	Salihlerin Özellikleri
10	Kıta	21	Peygamberlerin/Meleklerin İsimleri
11	Mesnevi	39	Hz. Peygamber'in İsim ve Künyeleri
12	Mesnevi	16	Peygamberlerin İsim ve Künyeleri
13	Mesnevi	17	Peygamberlerin İsim ve Künyeleri
14	Kıta	18	Sahabe İsim ve Künyeleri
15	Mesnevi	25	Ehl-i Beyt/Tâbiîn İsim ve Künyeleri
16	Mesnevi	13	Ehl-i Beyt/Tâbiîn İsim ve Künyeleri
17	Kıta	40	İlim ve Fenne Dâir
18	Mesnevi	18	İlim ve Fenne Dâir
19	Kıta	13	İlim ve Ulemâya Dâir
20	Mesnevi	20	İlme Dâir
21	Kıta	30	Felekler
22	Mesnevi	45	Felekler
23	Mesnevi	31	Felekler

24	Kıta	33	Vakitler ve Günler
25	Mesnevi	23	Bedâyiü'l-ezmân
26	Mesnevi	45	Vakitler ve Günler
27	Kıta	31	Vakitler ve Günler
28	Mesnevi	12	Vakitler ve Günler
29	Kıta	26	Arza Dâir
30	Mesnevi	23	Arza Dâir
31	Mesnevi	12	Arz/Allahın Azameti
32	Kıta	25	Arza Dâir
33	Mesnevi	20	Arza Dâir
34	Kıta	22	Sulara Dâir
35	Mesnevi	18	Sulara Dâir
36	Kıta	17	Sulara Dâir
37	Mesnevi	10	Sulara Dâir
38	Kıta	17	Beldeler
39	Mesnevi	31	Beldeler
40	Kıta	23	Beldeler
41	Mesnevi	20	Beldeler
42	Kıta	19	Sultanlar/Melikler
43	Mesnevi	11	Sultanlar/Melikler
44	Kıta	15	Sultanlar/Melikler
45	Mesnevi	28	Meşhur Sultanlar
46	Kıta	17	Harp Unsurları
47	Mesnevi	12	Harp Unsurları
48	Kıta	21	Harp Unsurları
49	Mesnevi	13	Harbe Dâir
50	Kıta	21	Harbe Dâir
51	Mesnevi	17	Harp Unsurları
52	Kıta	15	Mal, Mülk ve Ganîmet
53	Mesnevi	17	Mal ve Mülk
54	Mesnevi	15	Mal ve Tevazu
55	Kıta	9	Cömertlik ve Cimrilik
56	Mesnevi	14	Cömertlik

57	Kıta	8	Güzellik
58	Mesnevi	8	Güzellik
Toplam Beyit	1252		

Tablo II: Eserin Şekil bilgileri ve Bölüm Muhtevaları

2.4.1. Sebeb-i Tahrîr

Sebeb-i tahrîr kısmında şair eserin yazılış sürecini, babası Ahmed Hayâtî'nin tamamlayamadığı Vehbî'nin *Nuhbe-i Vehbî* şerhini kendisinin tamamladığı zamandan başlayarak anlatır. Şerhin beğenildiğini aktaran şair, böyle bir eser yazma fikrinin kendisinde hâsıl olduğunu ifade eder.

[9a]

Nuhbe' niñ şerhi hitâm buldukda
Hüsn-i vech ile nizâm buldukda

Gördi anı 'ulemâdan nice zât
Hep kemâl sâhibi huçeste-sifât

Bakup aña ki be-gâyet rengîn
Eyleyüp cümle pesend ü tahsîn

Vehbî'nin *Nuhbe'si* gibi bir eser yazma düşüncesinde olan şair, bu tarz bir eser için edebiyat ve diğer fenlerde maharet sahibi olunması gerektiği kanaatindedir. Kendisinin hayırla yâd edilmesi için gerisinde pek çok eser bırakması gerektiğini düşünen şair, bu düşüncelerin tesiri ile eseri yazmaya niyetlendiğini ifade eder.

[9b]

Var iken böyle hünerler sende
Edebiyyât ve sâ'ir fende

Sana lâyıık mıdır ey koca Şeref
İdesin 'ömrüñi beyhûde telef

Ne revâ koymayasın çok âsâr
Olasın hayr ile dâ'im tezkâr

...

O zaman togdı gönülden niyyet
Ki anı yazmağa oldu himmet

Eserin yazımına başlayan şair, yazılış sürecini de bütün detayları ile anlatır. Başlarda aralıklarla yazmaya başlayan şair diğer meşguliyetlerinden dolayı yazmayı biraz ertelemiştir. Bu arada bir vesile ile Bağdat'a sefer ettiğinden⁸ ve sonrasında yeniden eserin yazımı ile meşgul olduğundan bahseder.

[9b]
Aralık aralık oldu tahrîr
Soñra oldu biraz eyyâm te'hîr

Gayrı bir şey ile meşgûl oldum
Sâye-i şâhîde makbûl oldum

[10a]
Eyledim 'azm ü sefer Bağdâda
Evliyâ burcı behîst-âbâda

Şair, Bağdat'ta bulunduğu sırada diğer meşguliyetlerinden dolayı eser ile ilgilenemediğini, Bağdat'taki mesaisi bitip Anadolu'ya döndükten sonra yeniden yazmaya başlayıp müstesna bir eser ortaya çıkardığını söyler.

[10a]
İdiecek vakt ü zamân böyle mürûr
Hâtır-ı fâtırîma itdi hutûr
...
Yeñiden bed' olıñup tahrîre
Dür gibi düzilerek takrîre

Yazılup böyle nefis ü a'lâ
Nev-zuhûr bir eser-i müstesnâ

Eserin şekil özelliklerinden de bahseden şair, kıta ve mesneviler vasıtasıyla sözlük kısmını oluşturduğunu, kıtaların devamına uygun

⁸ Şairin, Bağdat seferleri hakkında kaynaklarda iki tarih sözkonusudur. İlk seyahatini babası Ahmed Hayâtî ile 1226/1811 yılında, diğer seferini ise 1266/1849-50 tarihinde kadılık görevi münasebetiyle gerçekleştirmiştir. Bk. Özalp, a.g.e., s. 46.

şekilde mesnevilerin kaydedildiğini belirtir. Her kıtanın başlığı, o kıtanın içeriği ve hangi bahiste olduğuna dair bir bilgi verir.

[10a]

Oldı ber-harf-i hecâ hem tertîb

Kıt'ası mesnevîsi tarz-ı garîb

Harfleriñ kıt'aları zeyline hep

Mesnevîsi yazılıp dur enseb

Kıt'a 'unvânı hem eyler îmâ

Harfi ne bahsi ne dürlü eşyâ

2.4.2. Allah'ın İsimleri ve Peygamberler Bahsi

Allah'ın isimlerinden bahseden şair, sözlüğün bir özelliği olarak -tek kelime örnekleri yanında- çoğunlukla Arapça terkipleri kullanmıştır. Allah'ın isimlerinden “İll, İl, Hâlık, Zü'l-celâl, Zü'l-arş” gibi örneklerden bahsedilmiş, ayetlerden de iktibaslar yapılmıştır.

[11a]

İll ü il Allâh ilâh bil evvelâ

İsm-i hâs-ı Zü'l-celâl-i kibriyâ

Yaradan Hâlık demek Zü'l-'arş gibi

Zü'l-me'âric oldı hem ism-i Hudâ

Lâ-şerîke leh eşi enbâzı yok

Mülk aña hâsdur lehü'l-mülk ey şehâ

Bölümün ilerleyen kısımlarında Hz. Peygamber, Hz. Cebrâil, Kurân-ı Kerîm ve İslâm'ın şartları olan abdest, namaz, oruç, hac, gaza; taharet, Kâbe-Mekke, Cuma günü vb. akaid ile ilgili kısımların isimleri sıralanmıştır. Hz. Peygamber için “Zü-kuvve”, Hz. Cebrâil için “zü-mirret”, Kurân'a “Hablullâh” denilmiş, namazdan ise hadiste geçen şekliyle “dînin direği” anlamında ‘imâdu'd-dîn” terkibi ile bahsedilmiştir. Sözlük genelinde kullanılan mecazi yahut kinayeli ifadeler bazı örnekler üzerinden verilmiştir. Yer isimlerinin sıkça anıldığı

bölümde Kâbe için “Beytullâh, Setrullâh” isimleri kullanılmış, Mekke için ise “ümmü’z-zuhm ve ümmü’l-kurâ” terkiplerine yer verilmiştir.

[11b]

Hazret-i Cibrîle Zü-mirret dinür
Oldı hem Zü-kuvve Fahrü’l-enbiyâ

Dîn-i İslâm ile Kur’ân-ı ‘azîm
Oldı Hablullâh yapış bul rehâ

Dîn diregidür ‘imâdü’d-dîn namâz
Muh ilik muhhü’l-‘ibâdetdür du’â

Ka’be Beytullâh u Setrullâh imiş
Mekke Ümmü’z-Zuhm u hem Ümmü’l-Kurâ

İbadetlerin bahsedildiği kısımdan sonra gelen mesnevîde de aynı mevzuya devam edilmiştir. Başta besmele ve Kurân’dan bahseden şair Kurân’ın “Me’debetullâh”, Allah’ın haram buyurduklarının “Mehârimullâh”, Hacerü’l-esved’in ise “Yemînullâh” isimlerinden bahseder.

[12a]

Sebât u besmele oldı kelimetü’t-takvâ
Ya kelime-i şehâdet ya ‘ahde itme vefâ

Me’âl-i me’debetullâh dimek olur Kur’ân
Cevâmi’ü’l-kelim o hem hadîs-i seyîdinâ

Harâm buyurdığı Hakk’ın mehârimullâhdur
Melâkü’l-emr kıvâmı salâhu kıl icrâ

Dinür imiş hacerü’l-esvede yemînullâh
Di Bâsse Mekke’ye Ka’be dimek imiş Hamsâ

Sözlük kısmının ilk kıtasında işlenen bahislere ilişkin ilerleyen mesnevîlerde bu isim/künye/tabirlerin hangi mesellerde, ne için kullanıldığından da bahseden şair, kimi örneklerinde doğrudan ifadeler, örnekler tercih ederken kimilerinde ise mecazi söyleyişlere yer vermiştir.

Kurân için “ahsenü’l-hadîs”, kalb için “mushafü’l-basar” terkipleri kullanılırken oruç ve hastalıkların ceset/bedenin zekatı manasına geldiği, duanın ise “mecânikü’l-eshâr” olduğu ve mazlumun ahından sakınılması gerektiği ifade edilmiştir.

[12b]

Diñle kim ahsenü’l-hadîs Kur’ân
Hoş tilâvet kılıp itme elhân

Hem cilâü’l-kulûb anı okumak
Kalb imiş mushafü’l-basar iyü bak

Bil zekâtü’l-cesed me’âli sıyâm
Pes zekâtü’l-beden dimek eskâm

Ed’iyedür mecânikü’l-eshâr
Âh-ı mazlûmdan sakın her bâr

Takva bahsi üzerinde uzunca durulmuş, takvanın ne olduğu ve nasıl adlandırıldığı ile ilgili örnekler verilmiştir. Takvayı “ahlakın reisi” olarak tarif eden şair, “libâsü’t-takvâ” terkibi ile takvayı hayâ ile birlikte ele almıştır. “Arûsü’l-Kurân” olarak anılan Rahmân suresinden ve Kurân’ın kalbi olan Yâ-sîn surelerinden de bahseden şair, mecazi ifadelerle bir kimse yahut nesne/kavram için kullanılan yapılardan örnekleri de kaydetmiştir.

[13a]

Oldı îmân ile Hak havfı libâsü’t-takvâ
Ya ki ‘avret yeri setr eyleme bâ-istihyâ

Kıl takî ya’nî di takvâyâ re’îsü’l-ahlâk
Şerrü’l-ahlâk dime dostlukda televvün cânâ

Dinilür sûre-i Rahmâna ‘arûsü’l-Kur’ân
Kalbü Kur’ân didi Yâ-Sîne Habîb-i Mevlâ

Peygamberlerin anlatıldığı kısımda Hz. Peygamber, Hz. Âdem, Hz. İdris, Hz. Nûh, Hz. İbrâhîm, Hz. Yakûb, Hz. İshâk, Hz. Mûsâ, Hz. Dâvud, Hz. Yûnus, Hz. İsâ, Hz. Şuayb ve Hz. Yuşa/Hz. Zülkifl’in isimleri

yanında ehl-i beytten Hz. Ali, melâike-i mukarrebînden Hz. Cebrâîl'in isim ve/veya künyeleri verilmiştir. Hz. Âdem "Bü'l-beşer ve Safiyullâh", Hz. Peygamber ise "Seyyidü Evlâdî Âdem, Resûl-i Kibriyâ, İbnü'l-Avâtik, Ebü'l-Bathâ, Ebü'l-Kâsım, Ebü't-Tayyib" gibi isim ve künyeleriyle anılmıştır. Hz. İdris'in isminin "Uhnûh" olduğu ve ehl-i hikmetin onu "hermesü evvel" olarak bildiğinden bahsedilmiştir. Hz. Nûh için ise "yaşı müsün olduğu için" "şeyhü'l-enbiyâ" terkibi kullanılırken ömrünün uzunluğundan dolayı "ömrü Nûh" terkibi uzun yaş için mesel olarak verilmiştir.

[15a]

Bü'l-beşer Âdem Safiyullâh imiş 'irkü's-serâ
Seyyid-i evlâd-ı Âdemdür Resûl-i kibriyâ

Oldı hem İbnü'l-'Avâtik hem Ebü'l-Bathâ odur
Hem Ebü'l-Kâsım Ebü't-Tayyib o zât-ı müctebâ

Hazret-i İdrîs'in ism-i pâki de Uhnûh imiş
Hermes-i evvel dir ehl-i hikmet aña câ-be-câ

Nûha şeyhü'l-enbiyâ dindi müsün oldığıçün
Çünkü 'ömrü Nûh uzun yaşda meseldür hâliyâ

Peygamberlerin isim/künyelerinin anlatıldığı bölümün akabinde gelen mesnevide ağırlıklı olarak Hz. Peygamber'in Kurân ve hadislerde geçen isim ve künyeleri verilmiştir. Bu kısımda Hz. Peygamber'in "sâhib" lafzı ile kurulmuş pek çok ismi terkipler vasıtasıyla kaydedilmiştir. Şair, Hz. Peygamber'in isimlerinin çokluğu konusunda aciziyetini ifade ederek bu bölümü sonlandırmıştır.

[15b]

Evvelâ evvelü'r-rusul Âdem
Hâtemü'l-mürselîn Muhammed hem

Hâtemü'l-enbiyâ hem sâbık
Bil şefî' ü müşeffah ol sâdık

Kâ'idü'l-mürselîn o müzzemmil
Seyyidü'l-mürselîn o mü'emmil

[16a]

Bil o kim sâhibü'l-vesîle imiş
Hem dahi sâhibü'l- fazîle imiş

[16b]

Bu üsemâ-yı tayyibeñ çokdur
Vasfıñ hadd ü gâyeti yokdur

...

Ba'zı ismiñ teberrüken tahrîr
Eyleyüp na't-i pâkiñi te'hîr

Eserin sözlük kısmında devam eden mesnevi içerik olarak diğer peygamberlerin künye/isimlerinin detaylandırılması biçimindedir. Hz. Âdem için "ibnü't-tîn", Hz. İsâ için "ebîlü'l-ebîleyn" ifadelerinin kullanıldığından bahsedilirken peygamberlerin özellikleri yahut bilinen kıssaları üzerinden mecazi kullanımlar da künyeler/isimler vasıtasıyla verilmiştir.

[16b]

Âdeme dindi ise ibnü't-tîn
Ümmü Âdem bu sebab oldu zemîn

...

Bil ebîlü'l-ebîleyn ol 'İsâ
Râhibâna re'îs demek gûyâ

[17a]

Tıyb-ı nefis nagmetü Dâvud meşhûr
Mûnis idi aña çün vahş u tuyûr

"Mesneviyyetü'n-Nebevî" başlığı ile devam eden mesnevide ise önceki kısımlara paralel şekilde peygamberlere ait özellikler, nasıl anıldıkları ile beraber verilmiştir. Bu kısımda özellikle mecazi kullanımlar ağırlıktadır. Hz Peygamberin Süryaniceden geçme "Munhamennâ" ismi ile başlayan bu bölümde "tıbbu İsâ"nın hazakatde, "rü'yâ-yı Yûsuf"un doğru rüyada, "mezâmîrü Dâvud"un tatlı sedada, "kavmu Mûsâ"nın hayretde mesel olarak kullanıldığından bahsedilerek peygamberler bahsi tamamlanmıştır.

[17a]

Munhamennâ me'âl-i Muhammed
Her takî oldu âl-i Muhammed

Tıbbu 'Îsâ mesel hazâkatde
 Darb olındı şifâ vü sıhhatde
 ...
 Gör ki rû'yâ-yı Yûsuf sag düş
 Anı ta'birde uyma ehline düş
 ...
 Hüsn-i asvât mezâmirü Dâvud
 Ya'nî tatlu sadâ imiş maksûd
 [17b]
 Kavmu Mûsâyı eyle darb-ı mesel
 Neyh ü hayretde oldı müsta'mel

Takip eden manzumede ise Hz. Peygamber'in ashabına ait kelime, künye ve isimler kaydedilmiştir. Bu bölümde halifeler sırası ile anılmış, sonrasında ashaptan diğer isimlere geçilmiştir. Hz. Ebubekir'in "zü'l-hilâl", Hz. Ömer'in "sirâcü'l-cenne", Hz. Osman'ın "zü'l-hayâ" ve Hz. Ali'nin "Bû-Turâb" künyelerinden bahseden şair bölümün devamında mesel olarak kullanılan yapılara örnekler vermiştir.

[17b]
 Zü'l-Hilâl oldı Ebû Bekre hitâb
 Nitekim itmiş idi İbn Şihâb

Dindi Fârûka sirâcü'l-cenne
 Ya'nî o nûr kim 'Ömer bin Hattâb

Zü'l-hayâ oldı cenâb-ı 'Osmân
 Ki odur gonce-i gülzâr-ı hicâb

Bû-Turâb hazret-i Hayder zîrâ
 Pek huşû'-kâr idi ol 'âlf-cenâb

Hz. Hamza'dan "seyyidü'ş-şühedâ" terkibi ile bahsedilirken Hz. Peygamber'in torunları olan ve "Hasaneyn" olarak isimlendirilen Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin "ebna'l-Fevâtım" terkibiyle anılmıştır. Bu kısımda kadın sahabelerden Hz. A'îşe, Hz. Hadîce ve Hz. Safiyye anılmış, sonrasında Hz. Ebubekir'in kızı Esmâ'dan "zâtü'n-nitâkeyn", Hz. Zeynep'ten ise "ümmü'l-mesâkîn" lakaplarıyla bahsedilmiştir.

[18a]

Oldı Ebna'l-Fevâtım ol Haseneyn
Ya'nî kim hazret-i Hasanla Hüseyin

...

Oldı Zâtü'n-nitâkeyn o Esmâ
Bint-i Ebû Bekr imiş o hûb-sîmâ

'Â'îşe vü Hadîce bel hunne
Ki Safiyye 'acâ'izü'l-cenne

[18b]

Oldı ümmü'l-mesâkîn o Zeyneb
Ya'nî hâtûn-ı pâk 'izz-i 'Arab

Hz. Peygamber'in ashabından kadınlar ve erkeklerin anlatıldığı bölümün son mesnevisinde Hz. Ebubekir'den "ya'sûbu dîn", Hz. Ömer'den "miftâhü'l-emsâr", Hz. Osman'dan "zü'n-nûreyn" ve Hz. Ali'den "zü'l-berka ve Aliyyü'l-Murtazâ" terkipleriyle bahsedilmiştir. Hz. Peygamber'in haklarında "cennet ehlinin efendileri" olarak sityaşte bulunduğu Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin için "seyyidü'ş-şübbân", Hz. Hadîce ve Hz. Fâtıma için "hayrü'n-nisâ" terkiplerine yer verilmiştir.

[18b]

Hazret-i Bû Bekr imiş ya'sûbu dîn
Hem 'Ömer miftâhü'l-emsâr bil yakîn

Buldı zü'n-nûreyn ile 'Osmân ziyâ
Oldı zü'l-berka 'Aliyyü'l-Murtazâ

Seyyidü'ş-şübbân ehlü'l-cenne bil
Kim Hasan ile Hüseyin şek itmegil

Hem Hadîce Fâtıma hayrü'n-nisâ
Âsiye hem ümmü Mûsâ hâkezâ

2.4.3. İlim Bahsi

İlmin anlatıldığı kısımda ilmin ne olduğu, bilgisizliğin nasıl anıldığı ifade edilmiş ve ilim ile ilgili diğer isimlendirmeler üzerinde durulmuştur. İlmin "ümmü'l-fezâil" olduğunu söyleyen şair bilgisizliğin

ise “ümmü’r-rezâil” olarak anıldığını ifade eder. Edep ise “gıdâü’r-rûh” olarak tarif edilir. Ulemayı “nücümü’l-arz” terkibi ile gökyüzündeki yıldızlarla eş tutan şair, onların aydınlatici vasfına dikkat çekmiştir.

[19a]

‘İlm ümmü’l-fezâ’il it gayret
Cehl ümmü’r-rezâ’il it nefret

Edeb öğren edeb gıdâü’r-rûh
Çün bulur nefis anuñ ile sıhhat

‘Ulemâya dinür nücümü’l-arz
Çün cihâna olar ziyâ-tal’at

İlim bahsinde şair, ilmin gerçekleştirildiği yazı, kalem vb. unsurların nasıl anıldığına ilişkin örneklere de yer vermiştir. Yazıya “lisânü’l-yed” denildiğini söyleyen şair, kalemden ise müşareketten dolayı “ahadü’l-kâtibîn” terkibi ile bahsetmiştir. İlme dair olan bu kısımda şair, edebî sanatlardan hüsn-i ta’lîlin ve tecâhül-i ârifin tariflerini de yapmıştır:

[19b]

Ahadü’l-kâtibîn dinür kaleme
Çünkü ol kâtibe ider şirket

Yazıya dindi hem lisânü’l-yed
İtdi gûyâ devâtdan neş’et

...

Hüsnü ta’lîl asıl delîli koyup
Özge ‘illetle virme hoş sûret

[20a]

Dimek olmuş tecâhülü’l-ârif
Bilür iken tezâhül-i gaflet

İlim bahsinin anlatıldığı kıtayı takiben konulan mesnevide ise İslâmî ilimlere dair terkipler ve künyeler kaydedilmiş, fukahadan olan isimlerin açıklaması yapılmıştır. Az sual edene “afîfü’l-şefe”, çok sual edene ise “hafîfü’l-şefe” denildiğini söyleyen şair, takip eden beyitlerde yedi tabakadan oluşan fakihlerin nasıl anıldıklarından bahseder.

[20a]

Az su'âl iden 'afifü'l-şefedür
Çok iden kimse hafifü'l-şefedür

[20b]

Bil yedidür tabakâtü'l-fukahâ
Sayam icmâl üzere anı saña

Evvelâ müctehidûn bi'l-mezheb
Sâniyâ müctehidûn fi'l-mezheb

Soñra hissân gibi şol ehl-i yakîn
Ki mesâ'ilde olan müctehidîn

İlim bahsinin tamamlandığı son mesnevide çoğunlukla her daim ilimle uğraşma ve ilim ile meşgul olma konuları işlenmiştir. İlim ile ilgisi olması hasebiyle bazı deyimlerin açıklamaları yine terkipler vasıtasıyla verilmiştir.

[21a]

Sa'y kıl 'ilme rezîl olma amân
Çünkü ebnâü'r-rezâ'il câhilân

Çekme tahsîl-i kemâlden pâ'y u kef
Çün 'ulüvvü'l-ka'b imiş 'ilv u şeref

...

Oldı şakkü'ş-şa'r dikkat eylemek
Ya'nî kılı kıldan ayırmak dimek

2.4.4. Felekler Bahsi

Manzum sözlükte uzun bir bahis olarak felekler ve feleklere ait isimlerden bahsedilmiş, birbirini takip eden bir kıta ve üç mesnevi ile bu bahisler detaylı şekilde ele alınmıştır. Felekler bahsinde ilk kıta çoğunlukla güneş ve ay ile ilgili kelimelerin isimleri veya künyelerinin verildiği bölümdür. Güneş için "ümmü şemle" künyesi kullanılırken yeni ay için "ibn muznet", hilal için ise "ibn milât" kullanılmıştır. Eleğimsağmanın ise "kavsü kuzah" olduğu, bunun yanında "ebemkuşağı" diye de bilindiği söylenmiştir.

[21b]

Ümmü şemle güneşin künyesidür ismi sirâc
Çün sirâc oldu çerâg parlayıcıdur vehhâc

İbnü muznet yeñi ay ibni milât oldu hilâl
Zibrikân u kamer ay Fârsîde mâh gibi mâc

[22a]

Elegimsagma ki elvân görünür kavsü kuzah
Aña ebemkuşığı dir göricek ba'zı anac

Felekler bahsinde gökyüzü, gökyüzündeki cisimler, güneşin hareketlerinden meydana gelen zaman dilimleri teşbih ve mecaz yoluyla farklı künye/isimler altında anlatılmıştır. Günebakan çiçeği için “rakîbü’ş-şems” terkihi kullanılırken, “hayretü’n-necm” terkihinin anlamı “hayret ile şaşkın gezmek” olarak izah edilmiştir. İkinci güneşi için “şemsü'l-asr” terkihinin “yaşlılıkta mesel” olarak kullanıldığı kaydedilmiş, “hilâl-i şevvâl”in ise “sürûr ve ferah şeyde mesel” olduğu söylenmiştir.

[21b]

Gün çiçeği ki döner günle rakîbü’ş-şemsdür
Fârsîde aña dürtâc dinür hem vertâc

[22a]

Hayretü’n-necm ki hayret ile şaşkın gezmek
Hayretü’d-dab gibi şaşmasın ey âşüfte-mizâc

...

Şemsü'l-asr oldu ikinci günü-veş pîrde mesel
Pek müsün bir ayağı kabrde pîr meşyi hudâc

...

Şol ferah şeyde meseldür ki hilâl-i şevvâl
Rü’yeti virür anuñ nâsa sürûr u ibhâc

Felekler bahsine giriş yapılan kıtadan sonra gelen mesnevilerde arş, sema, eflak, burçlar ile ilgili isimler sıralanmıştır. Arş için “evvelü'l-eflâk”, on iki kısma ayrılmasından dolayı sema için “zâtü'l-burûc”, güneş için “sirâcü’n-nehâr ve tâcü'l-felek”, yıldızlar için “şevâhidü'l-leyl”, Zühre için “muganniyetü'l-felek”, Mirrîh için “kâhirü'l-felek” terkipleri

kullanıldıktan sonra gökyüzüne ait unsurların anıldıkları künyelerden, mecazi yapılardan ve deyimlerden de bahsedilir.

[22b]

Didiler ‘arşa evvelü’l-eflâk
Anuñ altında kürsî it idrâk

Oldı zâtü’l-burûc me’âli semâ
On iki burca münkasim zîrâ

Hem sirâcü’n-nehâr o şems-i münîr
Çünkü eyler cihânı hep tenvîr

...

Bil kevâkib şevâhidü’l-leyledür
Ki hadîsde vukû’ bulan kavldür

...

Bil muganniyetü’l-felek Zühre
Gösterür şevk ü şîveden behre

Oldı hem kâhirü’l-felek Mirrîh
Tab’-ı ahkâmı çün anuñ tefnîh

Gökyüzü ile ilgili unsurların anlatıldığı kısmın son mesnevisinde güneş için “ümmü’n-nücûm” yanında “bintü’s-semâ” terkibine yer verilmiştir. Bir önceki mesnevide bahsedilmeye başlanan gezegenlerden geri kalanların isim ve künyelerine bu kısımda devam edilmiştir. Sahip oldukları parlaklık yönüyle “neyyirü a’zam” güneş “neyyirü asgar” ise aydır. Feleğin kâtibi olarak tasvir edilen Utarid için “kâtibü’l-eflâk”, kehkeşân için ise “ümmü’s-semâ” ve “bâbü’s-semâ” isimleri karşılık olarak verilmiştir.

[23b]

Şems imiş ümmü’n-nücûm bintü’s-semâ
Subh imiş ibnü’s-semâ ibn zükâ

...

Neyyirü a’zam güneş asgar kamer
‘Örf erbâb-ı nücûmdan mu’teber

...

[24a]

Kâtibü'l-eflâk 'Utârid oldı hem
Sırrını fehm eyler erbâb-ı kalem

Hem mecerret Kehkeşân ümmü's-semâ
Hem dahi bâbü's-semâ dinmiş aña

2.4.5. Zamanlar bahsi

Sözlükte felekler bahsini takiben zamanlar kısmına geçilmiş ve bu kısımda öncelikle zamanlar genel olarak tarif edildikten sonra diğer kısımlarda özel zaman dilimleri, kıssalar ve meseller vasıtasıyla örneklendirilmiştir. Bu kısımda gece, gündüz, dün, bugün, yarın, önemli kişilerin ölüm günlerinin isimleri, oruç ayı/zamanı, vb. kavram ve konular anlatılmıştır. İsimlerden sonra bu zaman dilimleri üzerinden kinayeli söyleyişlere örnekler verilmiştir. Gündüze "ibnü'd-dehr, ibnü'l-yevm", uzun geceye "leyletü'l-âşık, leylü'd-darîr", Hz. Hadîce ve Ebû Tâlib'in vefat ettikleri sene için Hz. Peygamber'den naklen "âmü'l-hüzn", oruç ayına "şehrü's-sabr ve şehrü'l-kesâd" denmiştir.

[24b]

Hem ibnü'd-dehr ü ibnü'l-yevm dinmiş gündüze ammâ
Çalış leyl ü nehâr 'ilme kim ikdâm itmek i'rencâc
...
Hadîce vü Ebû Tâlib vefât itdikleri sâle
Didi hüzn ile 'âmü'l-hüzn aña ol mazhar-ı mi'râc

Oruç ayına şehrü's-sabr hem şehrü'l-kesâd dinmiş
Çün olur anda çok şeyden ferâgat eylemek ifsâc
...
Di pek uzun geceye leyletü'l-âşık ki bî-çâre
Uyumaz subha dek çün iñler efgân eylemek ıdcâc

Zamanlar bahsinin başlangıcı olan kıtadan sonra gelen mesnevide özel gün ve geceler ele alınmış ve bazılarının isimleri verilmiştir. Bu bölümde mevsimler, dinî günler, sabah ve gece ile ilgili isimler daha çok kullanılmıştır. Bütün çiçeklerin canlanmaya başladığı mevsim olan bahar için "şebâbü'z-zamân", gece için "câmiü'l-ahzân", gecenin evvelindeki

karanlık için “fevretü’l-‘işâ” ve “fahmetü’l-‘işâ”, tan vakti için ise “fahmetü’s-seher” terkibi kullanılmıştır.

[25a]

Bil şebâbü’z-zamân me’âli bahâr
Çün o dem gençlenür bütün ezhâr

[25b]

Geceye dindi câmi’ü’l-ahzân
Oldı leylü’l-muhib o pek uzayan

...

Nükte-i fevretü’l-‘işâ cânâ
Gecenîñ ibtidâ karaylığı hâ

Hem dahi fahmetü’l-‘işâ o dimek
Tañ dahi fahmetü’s-seher bî-şek

Gece isimlerinin yoğun olarak anlatıldığı kısımda hem uzun, soğuk gece hem de soğuk uzun gün için “leylü’ş-şitâ”, ayın son gecesi için “leyletü’l-vasl”, uzun güne “yevmü’l-firâk”, Mesîh’in doğduğu güne - uzun zaman için mesel olarak da kullanılan- “leyletü’l-mîlâd” ve ayın on dördüncü gecesine “leyletü’l-bedr” denilmiştir.

[26a]

Pek uzun bârid gece leylü’ş-şitâ
Hem sakîl soguk uzun gün sûretâ

Leyletü’l-vasl ayıñ eñ soñ gecesi
Hem berâ olmuş ayıñ oñ gecesi

...

Pek uzun güne dinür yevmü’l-firâk
Âh kim ne vakt olur yevmü’t-talâk

...

Leyletü’l-mîlâd Mesîh togduğı şeb
Tülde anuñla mesel olındı darb

...

Leyletü’l-bedr ayıñ on dört gecesi
Hem dinür belâ aña netîcesi

Zamanların anlatıldığı diğer kısımlarda çoğunlukla künyelere yer verilmiş, bu künyeler üzerinden izahlar yapılmıştır. Sözlüğün bir özelliği olarak konu ile ilgili genel isimlere dair bilgiler verildikten sonra takip eden diğer kısımlarda çoğunlukla kinayeli söyleyişler ve bu bahis ile ilgili kelimelerle oluşturulan yapılar sıralanmıştır. Bu kısımlarda kafiye ve diğer unsurların etkisi ile devam eden konu dışında farklı unsurlara ilişkin terkiplere de yer verilmiştir. Kış günleri ile ilgili “hâlibü’ş-şa’ar” ve pek soğuk güne “sahvü’l-kavânîn” terkibi kullanılırken ilerleyen beyitlerde toy kuşunun yavrusundan “cübnu’n-nehâr” ve yalancı sabah manasına subh-ı kâzib için “zenebü’s-sirhân” terkibi kullanılmış, bu adı almasındaki illiyet sirhânın kurt yahut esed manasına gelmesi ile açıklanmıştır.

[27a]

Hâlibü’ş-şa’ar min eyyâmü’ş-şitâ
Pek soguk sahvü’l-kavânîn câ-be-câ

...

Yavrusı toy kuşunuñ cübnu’n-nehâr
Çün dişi toy leyl imiş erkek nehâr

...

Subh-ı kâzib de zenebü’s-sirhân
Ol da kurd ya esed ki cem’i sarâh

2.4.6. Arz Bahsi

Arz bahsinde şair yeryüzü ve onun üzerinde yaratılanların isimlerine dair uzun bir kısım ayırmış, giriş yapılan kitadan sonra gelen mesneviler ile arz, zemin, ovalar, sahralar vb. hakkında terkipler ve kelimeler sıralamıştır. Yeryüzünde yaratılan dağlar ve ağaçlar “melekûtü’l-arz” terkipleriyle ifade edilirken, susuz, otsuz ova için “fakr” ve bu yerde yürüyenlere de “İbn fakr” denilmiştir. Künye olarak kullanılan bir diğer terkip ise “taşı çok yer” için kullanılan “ümmü sabbâr” terkidir. Sözlüğün bu kısmında bazı bitki ve meyvelerin isimlerine de yer verilmiştir. Kestane için “melikü’l-arz”, badem için “levz” ve çekirdek için “karacık” isimleri kullanılmıştır.

[28b]

Cümle taglar hem ağaçlar melekûtü’l-arzdur
Hem deñizler diyü buyurdı kitâda îzâh

...

İbn fakre susuz otsuz kurı sahrâda gezen
Susuz otsuz ova fakr oldu geniş yer de berâh

...

Ümmü sabbâr taşı çok yer dahi yer ümmü kifât
Ekeni ağacı yok bol yere de dindi berâh

Melikü'l-arz dime kestane kim ol şâh-ı bulut
Levz bâdem ki çekirdek karacık taş mirdâh

Arz ile ilgili kısımda detaylandırmaya giden şair, giriş yapılan kıtada bahsedilen unsurların bazı özelliklerinin isimlerinden bahsetmiştir. Yüce yerin “sinâmü'l-arz”, olarak anıldığı ve dağın tepesine “şemrâh” denildiğinden bahsedilmiş; arz üzerinde yürüyen hayvanlara ilişkin örnekler de verilmiştir. Deve için “benâtü'l-mefâviz”, yaban öküzü için “bakarü'l-vahş” ve haşereler için “haşâşü'l-arz” terkibi kullanılmıştır.

[30a]

Yüce yere dinür senâmü'l-arz
Depesine dinür tagîñ şemrâh

Hem benâtü'l-mefâviz oldu deve
Bakarü'l-vahş yaban öküzü irâh

Haşerâti yerîñ haşâşü'l-arz
Oldı zahmetle incimek îtâh

Arz bahsinin son mesnevisinde de diğer bölümlerle mütenasip olarak unsurların isimlerinden hareketle kinayeli söyleyişler ile teşbih tarikiyle kurulan yapılar ifade edilmiş ve örnekler sıralanmıştır.

2.4.7. Sular Bahsi

Zemin/arz bahsinden sonraki kısım manzum sözlüğün tabiat unsurlarından suların, nehirlerin anlatıldığı kısımdır. Suyun hayat ile olan ilişkisi ile başlayan bu bölüme su ile ilgili kelimelerle kurulan terkipler ve mesel olarak kullanılan kimi örneklerin isimleriyle devam edilmiştir. “Mâ'ü Nîsân” terkibi cömertlikte mesel olarak kullanılırken “mâ'ü Zemzem” şerefte meseldir.

[31a]

Sudur ümmü'l-hayât diyü mahdûd
Çün sudur bâ'is hayât-ı vücûd

Bü'l-hayât ile hem Ebû Hayyân
Su me'âlinde cârî vü ma'dûd

[31b]

Dahi mâ'ü'l-hayât o âb-ı hayât
Mâ'ü Nisân dimek olur pür-sûd

Mâ'ü Zemzem şerefde oldı mesel
Çün yeri 'ayn-ı ferrah u mes'ûd

Sulardan bahsedilen kısımda suda yaşayan hayvanların isimleri de anılmış; ördek, kaz ve balık terkipler vasıtasıyla örneklendirilmiştir.

[32a]

Oldı tayrü'l-mâ' kaz ördek dimek
Hem benâtü Dicle olmuşdur semek

Hem kurûnü'l-bahr mercân keh-rübâ
Oldı gaymü'l-bahr sünger gûyiyâ

Kinayeli ve teşbihe dayalı kullanımların da sıralandığı bu bölümde “‘umkü'l-bahr” derin şeyde, “mâ'ü'l-kulzüm” ise çokluk için mesel olarak kullanılmıştır.

[32b]

Pek 'amîk şeyde mesel 'umkü'l-bahr
Enlü meşbûhdur uzanmış mümted

Dindi pek çoklığa mâ'ü'l-kulzüm
Olsa bir nesne pek az dindi haced

Özel isimleri olan denizlerden Bahr-i Rûm ve Bahr-i Fâris “mecma'ü'l-bahreyn” olarak anılırken buranın Hızır ile Mûsâ'nın kavuştuğu yer olduğundan bahsedilmiştir. Suda yaşayan canlılardan bu bölümde de örnekler verilmiş, suda yaşayanların genel ismi olarak “benâtü'l-mâ” terkiibi kullanılırken “mâhî, murgâb ve kurbağa” bu hayvanlar arasından misal gösterilmiştir.

[33a]

Bahr-i Rûm bahr-i Fârise mâ-beyn
Bir yere dindi mecma'ü'l-bahreyn

Anda kavuşdı Hızr ile Mûsâ
Zâhiren bâtinen dü yem gûyâ

...

Suda ülfet iden benâtü'l-mâ'
Mâhî murgâb kurbaga-âsâ

2.4.8. Beldeler Bahsi

Beldeler bahsinde öncelikle kutsal mekanlar ve bu mekanların terkiplere girdikleri şekiller ve farklı isimleri sıralanmıştır. Mekke'nin isimleri ile başlayan şair Mekke için "ümmü subh, ümmü rahm" terkiplerini kullanırken Medine'den Resulün şehri olarak bahsedilmiştir. Şâm-ı şerîf "cennetü'd-dünyâ", Bağdat ise "cennetü'l-arz ve dârü's-selâm" terkipleriyle anılmıştır.

[33a]

Mekke ümmü subh ümmü rahm imiş
Çünkü ol rahmetle itmiş infirâd

Karyetü'l-ensâr Medînetü Resûl
Hem Medîne Taybe şehr oldı sevâd

Cennetü'd-dünyâ imiş Şâm-ı şerîf
Hem Dımaşk mefhûmıdur zâtü'l-'imâd

Cennetü'l-arz u hem dârü's-selâm
Oldı Bağdâd-ı behişt-âbâda ad

Şehirlerin, beldelerin anlatıldığı kısımda diğer bölümlerde de bulunan şehir isimleri/künyeleri ile mesel olarak nelerin kastedildiği söylenir. "Cevzü'l-Hind" terkibi "siyahlık"ta mesel iken, "esîrü'l-Hind" ile "şeyhü'l-garîb", "sözüne itimat olunmayan" kimse için kullanılır.

[33b]

Oldı cevzü'l-Hind siyâhlıkda mesel
Hem şu ferd hey'et kararmak isvidâd

Bil esîrü'l-Hind ile şeyhü'l-garîb
Şol kim olunmaz sözine i'timâd

Beldeler bahsine “acâ'ibü'l-buldân” başlığı ile kaydedilen mesnevi ile devam edilmiş ve yine farklı şehirler, ülkelerin anıldıkları isimler sıralanmıştır. Basra ve Horasan'ın “kubbetü'l-İslâm” olarak anıldığını söyleyen şair, sonraki beyitlerde bu şehirlerin hangi meseller için kullanıldığından da bahsetmiştir. “Kubbe-i Erdeşîr”, “yücelik/ululuk”ta mesel iken “mescidü Dımaşk”, “hüsn ü behcet”te yâd olunmuştur.

[33b]

Kubbetü Erdeşîr 'ulüvde mesel
Hem vesâkatde oldı müsta'mel

[34a]

Nükte-i mescidü Dımaşk cânâ
Hüsn ü behcetde yâd olur hâlâ

Bağdat şehri için “hâziretü'd-dünyâ” terkibi kullanılırken aynı zamanda Bağdad'ın “Bagzâz” biçiminde anıldığından da bahsedilir. Mekke'nin ise bir adının “Bekke” olduğu kaydedilmiştir. Merv şehri “ümmü Horâsân”, Mısır ise “ümmü'd-dünyâ”dır.

[34b]

Şehr-i Bagdâda dinür hâziretü'd-dünyâ hem
Oldı Bagdâdda lügat-i mu'cemeyle Bagzâz

Ümmü rûh künyesidür Mekkeniñ adı Bekke
Çün boyun virdi aña nice Kubâd bin Kubbâz

Merve ümmü Horâsân Mısra di ümmü'd-dünyâ
Necd ilinde dinilir bir yere de Zü Ecrâz

Meseller konusunda ise “pek latîf ve tîb” nesneye “gönle hoş gelip lezzet alındığı” için “tuffâhü'ş-Şâm” denilmiş, Emevî Camii'nin kubbesi ismi olan “kubbetü'n-nesr” ise “yücelik”te mesel olarak kullanılmıştır. “Karyetü'n-neml” ise “ehl ü iyâli çok olan yer” için meseldir.

[34b]

Dindi pek tîb ü latîf nesneye tuffâhü'ş-Şâm
Hoş gelüp tab'a gönül andan ide istilzâz

Kubbetü'n-nesr Emevî câmi'iniñ kubbesidür
Hüsn-i vaz'ıyla 'ulüvde mesel itmiş üstâz

[35b]

Karyetü'n-neml oldı şol dâra misâl
Anda gâyet çok ola ehl ü 'iyâl

2.4.9. Emîrler Bahsi

Memleketler, beldeler kısmından sonrası için münasip bir bölüm olan mirler, sultanlar, yöneticiler bahsinde öncelikle dinî kişiliklerden bahsedilmiş, ne için mesel olduklarına ilişkin örnekler sıralanmıştır. Bey, pâdişâh ve bütün yöneticilerin genel ismi “ulû'l-emr” terkihiyle ifade edilmiş, “şâh-ı İslâm”a ise “emîrü'l-mü'minîn” denmiştir. Bu unvanın en evvel Hz. Ömer için kullanıldığı söylenmiştir. Hz. Süleyman ile ilgili çeşitli mesellerden bahsedilen bu kısımda “bende”ler için ise “Hüdhüdü Süleymân” terkihi kullanılmıştır.

[35b]

Ulû'l-emr oldı begler pâdişâhlar belki hep ser-kâr
Nitekim bâb-ı ashâbda beyân olmuşdı bir mikdâr

Emîrü'l-mü'minîn ıtlâk olunmuş şâh-ı İslâma
Eñ evvel hazret-i Fârûka dinmiş idi bu güftâr

Şol ednâ bende Hüdhüdü Süleymân kim büyük işe
Delâletle efendisini mâlik eyler âhir-kâr

Sözlükte diğer kavimlerin yöneticilerinden de İslam ümmeti ile ilişkisi olanların adı anılmıştır. Sasani hükümdarlarından Şâpûr, “zü'l-ektâf” künyesiyle babası “Hürmüz-i Gaddâr” ile beraber anılmıştır. Bu bölümün devamında bazı kavimlerden ve özelliklerinden de bahsedilmiş, Tatarlardan “haber ulaştırıcı, ulak” olmalarından dolayı “cenâhü'l-müslimîn” terkihi ile bahsedilmiştir.

[36a]

Mülûk-ı Farsdan bir pâdişâha dindi zü'l-ektâf
Anuñ Şâbürdur ismi babasıdur Hürmüz-i Gaddâr

[36b]

Bil cenâhü'l-müslimîn Tâtâr imiş
Çün peyemle kuş gibi uçar imiş

Mesellere örnek olarak “Seddü'l-İskender’in “Ye’cüc ve Me’cüc”ün seddi olduğundan, “‘adlü Enûşirvân”ın adalet için, “küfrü Hürmüz”ün ise küfürde darb-ı mesel olarak kullanıldığından bahsedilir. “Mir’âtü'l-İskender”in ise söz ehli tarafından sıkça kullanılan bir mesel olduğu söylenmiştir.

[36b]

Seddü'l-İskender ki Ye’cüc ü Me’cüc seddidür
Pek metîn gâyet rasîn şeyde ‘Arab mesel ider

‘Adlü_Enûşirvân ‘adâletde mesel meşhûrdur
Küfrü Hürmüz küfrde darb-ı meseldür ser-be-ser

...

Dindi mir’âtü’s-Sikender mesel-i madrûbdur
Ekser erbâb-ı sühan eş’ârda zikr ü yâd ider

2.4.10. Saltanat, Harp ve Tedbîr Bahsi

Sultan ve emirlerin isimlerinin devamında saltanat ehlinin daha çok harpteki özelliklerinden bahsedilmiş, harpteki tedbirler sıralanırken bunlara verilen künyeler sıralanmıştır. Savaş unsurları ve savaş aletleri de bu kısımda işlenen mevzulardandır. Harbin usûllerini bilen için “ibn harb” terkibi kullanılmış, bir adı da “turs” olan kalkanın künyesinden “ümmü’l-cirâf” olarak bahsedilmiştir.

[37b]

İbn harb dögüş umûrunı bilen zât-ı şecîf
İbn behne de anuñ gibi mahâretlü dilîr

[38a]

Kalkana turs dinür künyesi ümmü’l-cirâf
Sehmü ‘azeb râmîsi mechûl ok...⁹

⁹ Mısraın devamı yazılmamış.

Bu bölümde Hz. Peygamber'in kalkanının isimlerine de değinilmiş, ok ve yay gibi diğer savaş aletlerinden de bahsedilmiştir. Hz. Peygamber'in kalkanının ismi "zâtü'l-fuzûl" ve "zâtü'l-vişâh"; okun künyesi ise "ibnü'l-hanîne" dir.

[38b]

Oldı zâtü'l-fuzûl dir'-i Nebî
Hem o zâtü'l-vişâh diyü mestûr

Ok ki ibnü'l-hanîne künyesidür
Okı uzak giden yay olur tuhûr

Çoğunlukla fethin, askerliğin ve savaş aletlerinin anlatıldığı bu kısımda Mekke'nin fethi için "fethü'l-fütûh" denmiş, serasker "kâ'idü'l-ecnâd" ve karakol "sülâfü'l-'asker" terkipleri ile ifade edilmiştir. Bazı unsurların isimlendirmesinde terkipler doğrudan mana üzerine tesis edilmiştir. Casusa "zü'l-'ayn", münafıka "zü'l-vecheyn" ifadeleri bu tarz kullanımlara örnektir.

[39b]

Dinürmiş gerçi feth-i Mekkeye fethü'l-fütûh ammâ
Sezâ her bir ecel-i feth-e öyle dinmek ey hünkâr

Karakoldur sülâfü'l-'asker ammâ kâ'idü'l-ecnâd
Dinür ser-'askere başbuga kim ya'nî sipeh-sâlâr

Ferâset ehli hazzâk oldı câsûsü'l-'uyûb ammâ
Dinür câsûsa zü'l-'ayn gözüm nûrî gözet her bâr

İkiyüzlükçilük ya'nî münâfık oldı zü'l-vecheyn
Sakin yüz virme gülme yüzine ey şûh-ı gül-ruhsâr

Saltanat ve harp bölümünün son mesnevisinde daha önceki bölümlerde uzun uzadıya anlatılan unsurların meşhur olanlarından ülke/şehir isimleri ile terkibe girmiş olanlar örnek olarak verilmiştir. Yemen ve Hind kılıçları "süyûfü'l-Yemen ve Hind" terkiibi ile "benzersiz" olarak nitelendirilmiştir.

[40b]

Bil süyûfü'l-Yemen ile Hindi
Bî-nazîr seyf-i sârime dindi

2.4.11. Mal-Mülk Bahsi

Sahip olunan hemen her türden malın isminin anlatıldığı bölümde bazı kavramların künyeleri verilirken bazılarının ise bilinen terkipleri verilmiştir. Bu kısımda “defîne, derâhim, dînâr, koyun, deve, sermâye, iflâs, killet, mîzân, bey’ ü şîrâ, ‘ayş, kesâd, tama’ vb.” kavram ve isimlerin karşılıkları verilmiştir. Derâhim için “ebû kibr” künyesi verilirken “göz önünde olan mal” için “eşbâhü'l-mâl” ve sermaye için “re’s-i mâl” gibi manayı doğrudan karşılayan terkipler kullanılmıştır.

[40b]

Di derâhime ebû kibr defîneye rükâz
Hem ebû nâcîh odur bulma rükâz erkâz

Göz önünde görülen mâla di eşbâhü'l-mâl
Ya'nî koyun deve gibiler imiş keçi me'âz

Re's-i mâl ya'nî ki sermâyedür ahde'r-ribheyn
Ribhdür nef'-i ticâret bu da mâlsız olmaz

Alışveriş ve ticaretin çeşitli unsurları için kurulan terkipler bazı mesellerin ifadesi için kullanılmıştır. “Nısfü'l-'ayş” terkibi “fetanet ve kıyaset” manasında iken “kesâd günde eşyaları satılmayan tüccarlar”ın da “zişt-rû”ları “vücûhü't-tüccâr” terkibi ile ifade edilmiştir.

[40b]

Hem fetânetle kıyâset dîmedür nısfü'l-'ayş
'Âkıl u uslu geçen boşbogaz olmak uymaz

Zişt-rûları mesel oldı vücûhü't-tüccâr
Şol kesâd günde ki eşyaları hiç satılmaz

2.4.12. Cömertlik ve Cimrilik Bahsi

Cimrilik ve cömertliğin karşılaştırması yapılarak her iki kavramın isimlerinin sıralandığı bu bölümde deyimsel yapılar ve meseller üzerinden izahlar yapılmıştır. Cömertliğin en güzeli için “ümmü'l-cûd”, “eli açık” olan için “ruhbü'r-râhat”, “gözü dar olan” için ise “dıykü'l-'ayn” terkibi kullanılmıştır.

[42a]

Enfesi ahseni ihsânlarıñ ümmü'l-cüddur
Çün bir ihsân ki tamâm olsa olur pek enfes

Eli pek açık olup virgili ruhbü'r-râhat
Dıykü'l-'ayn ol gözi tar ya'nî hayes ol ahnes

Cömertlik ve cimrilik bahsinin devam ettirildiği mesnevîde ihsanın doğması "recâ"ya bağlanmış, recâ ise "ümmü'l-'atiyye" terkihiyle tarif edilmiştir. Meşhur mesellerden "cezâ'ü Sinimmâr"ın "iyiliğe kötülükle muamele" durumunda kullanıldığından bahsedilmiştir. Killet, huffet, az, çok vb. kavramların tarifi de teşbih tarikiyle verilmiş, az'ın meali olarak "uhvü'l-'adem" terkihi kaydedilmiştir.

[42a]

Bil ki ümmü'l-'atiyye oldı recâ
Çün recâdan togar ikrâm 'atâ

...

Bil cezâ'ü Sinimmâr oldı mesel
Eylüğe kötülükde müsta'mel

[42b]

Az me'âli uhvü'l-'adem ammâ
Olmadan olmamaklığı a'lâ

2.4.13. Güzellik Bahsi

Sözlüğün son kısmı "şın" kafiyesiyle ve "dil-nişîn bu kıt'am 'aşk-ı vasf-ı hüsn-i yâr imiş" başlığı altına kaydedilmiştir. Bu kısımda güzellik mefhumuna ilişkin değerlendirmeler "ma'suk"un özellikleri üzerinden anlatılmıştır. Arapça terkiplerin açıklaması çoğunlukla Farsça terkipler vasıtasıyla verilmiş, sevgili tipinin hâli, femi, hüsn-i cemâli, şîrîn güftârı, âteşîn ruhsârı, gabgabı "habbetü'l-kalb, şukkatü'l-fustuk, hüsnü'n-nâr, tuffâhü'l-ferah vb." terkiplerle karşılanmıştır.

[42b]

Habbetü'l-kalb hâl-i mahbûbât-ı 'anber-bâr imiş
Öyle hâle 'anberîn hem noktâtü'l-beykâr imiş

Şukkatü'l-fustuk fem-i dildâr-ı gevher-dâr imiş
Çünkü tûtiler gibi şîrîn şeker-güftâr imiş

Revnağ-ı hüsn-i cemâl vasfında hüsnü'n-nâr dinür
Ya'nî maksûd ol ki mihr ü âteşîn ruhsâr imiş

...

Gabğab-ı hûbân bogaz elması tuffâhü'l-ferah
Pek müferrah ile ferah-bahş dil nezzâr imiş

Kıtanın devamında gelen mesnevide renklerden bahsedilmiş ak renk için “nısfü'l-hüsn” terkihi kullanılmış, renklerin güzelliğini ortaya çıkarması özelliğine vurgu yapılmıştır. Bu kısımda sevgilinin hattı ve ayva tüyleri için “yüze kemâl verdiğiinden” dolayı “iksîrü'l-cemâl”, ayva tüyleri için ise doğrudan “gubârü's-sefercel” terkihi kullanılmıştır.

[43a]

Dindi nısfü'l-hüsn ak renge hemân
İtdiğün hüsn-i elvânı beyân

Hatt-ı hûbân oldu iksîrü'l-cemâl
Çün virür sîmâ vü ruhsâra kemâl

Dost yüzinde henûz biten eyvâh
Tüy gubârü's-sefercel ol âğâh

Manzum sözlük “şın” kafiyesi ile başlayan ve güzellik bahsinin anlatıldığı bölüm ve devamında gelen mesnevi ile sona ermiş, diğer harflerin kafiye olarak kullanıldığı kıtalar yazılmamıştır. Sözlüğün son kıtalarında bazı beyitlerin yerinin boş bırakılmış olması, sonrasında tamamlama düşüncesinin olduğunu da akla getirmektedir. Eserin devamına ise farklı el yazıları ile tarih manzumeleri ve notlar kaydedilmiştir.

Sonuç

Temel amaçlarından birisi dil öğretiminde etkili bir şekilde kelime/ibarelerin öğretilmesi/ezberletilmesi olan manzum sözlüklerin Osmanlı geleneğinde birçok örneğine rastlanmaktadır. Anadolu sahasında ilk örneği Arapça-Türkçe olan bu manzum sözlükler arasında Farsça-Türkçe manzum sözlüklerden olan *Tuhfe-i Şâhidî* gibi bazı örnekler çok beğenilmiş, benzerleri ve hatta Arapça-Türkçe biçimleri de yazılmış ve okutulmuştur. Arapça-Türkçe manzum sözlüklerden biri de Elbistanlı

Seyyid Şeref Halil'in *Manzûmetü'l-Müsemmât bi-Rûhu'l-edeb* ismini verdiği sözlüğüdür. Manzum sözlük geleneğine uygun olarak belirlenen bahislere kıtalar vasıtasıyla giriş yapılmış, mesneviler ile detaylandırılmıştır. Bilinen tek nüshasında on üç harf kafiye olarak kullanılmış, diğer kısımlar kaydedilmemiştir. Şeref Halil'in babası Ahmed Hayâtî'nin kütüphanesinin fihristinde kayıtlı bu eserin başka bir nüshasına ulaşılamamıştır. Eserin dibacesinde Vehbî'nin *Nuhbe*'sini öven şair, babasının yarım bıraktığı *Nuhbe* şerhini tamamlamış ve nihayetinde bu sözlük benzeri bir manzum sözlük yazma arzusunda olduğunu belirtmiştir. Şair, eserin dibacesinde *Rûhu'l-edeb*'i yazmaya başladığını ancak bazı meşguliyetler sebebiyle ara verdiğini ve zaman zaman tekrar geri dönüş yaparak eseri yazdığından bahsetmiştir. Kütüphane fihristinin bir yerinde *Rûhu'l-edeb*'den "müsveddeler" biçiminde bahsetmesi, eserin yarım kaldığı ihtimalini de düşündürmektedir. Şin harfine kadar yazılan manzum sözlüğün son kısımlarında eksik mısraların ve beyitlerin fazlaşması bu bilgiyi desteklemektedir. Buna karşın eksik kısımlarda mısra ve beyitlerin yerlerinin boş bırakılması, sonrasında yazılmak için boş bırakıldığını da akla getirmektedir.

Şeref Halil'in *Rûhu'l-edeb* ismini verdiği manzum sözlüğünde özellikle deyimsel yapıların Türkçelerinin açıklaması verilmiş, bunun yanında Arapça künyeler ve belli kalıplarda oluşturulan terkiplerin teşbih, kinaye ve mecaz vasıtasıyla oluşturulmuş karşılıkları da kaydedilmiştir. Arapça terkiplerin anlaşılması noktasında önemli bir eser olan *Rûhu'l-edeb*'in, diğer Arapça-Türkçe sözlüklerle karşılaştırıldığında bazı boşlukları doldurduğu görülmektedir. Osmanlı geleneğinde Arapça-Türkçe manzum sözlüklerin bir örneği olan *Rûhu'l-edeb*'de sadece terkiplerin açıklaması verilmemiş, pek çok Arapça kelimenin de Türkçe karşılıkları kaydedilmiştir. Bu açıdan *Rûhu'l-edeb*, elde olan Arapça-Türkçe sözlüklerde bulunmayan ancak örnekleri tespit edilen kelimeler için de bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır. Arapça-Türkçe manzum sözlüklerin sahip olduğu kelime/terkip tercihleri karşılaştırmalı çalışmalar ile manzum sözlük formunun ne gibi ihtiyaçları karşıladığını göstermesi bakımından da önem arz etmektedir. Bu karşılaştırmalar, Osmanlıda manzum sözlük geleneğinin temel amaçlarının tespiti noktasında anlamlı veriler sunabilir.

Kaynakça

- AVERBEK, Güler Doğan (2018), "Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 21, İstanbul.
- AVERBEK, Güler Doğan (2019), "Anadolu Sahasında Müstakil Bir Tür Olarak Manzum Sözlükler (Tuhfeler)", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 23, İstanbul.
- AVERBEK, Güler Doğan (2019), "Ahmed Remzi (Akyürek) Dede'nin Nuhbe-i Vehbî ve Şerhi için Hazırladığı Üslûb-ı Mergûb Adlı Fihrist", *Uluslararası İslam Eğitimi Kongresi Bildiriler Kitabı*, Uluslararası İslam Eğitimi Kongresi (12-13 Nisan 2019), İstanbul.
- ÇİFTÇİ, Cemil (2000), *Maraşlı Şairler Yazarlar Âlimler*, İstanbul: Kitabevi.
- DÜNDAR, Ahmet İhsan (2017), *Osmanlı Dönemi Arapça-Türkçe Sözlükleri, Mehmed b. Mustafa El-Vânî ve Terceme-i Sihâh-ı Cevherî Adlı Eseri*, Uludağ Üniversitesi S.B.E. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa.
- İMAMOĞLU, Ahmet Hilmi (2005), *Muğlalı Şâhidî İbrahim Dede Tuhfe-i Şâhidî Farsça-Türkçe Manzum Sözlük*, Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları.
- İZGİ, Cevat (1998), "Hayâtîzâde Seyyid Şeref", *TDVİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVII:17-18.
- Kâmûsü'l-Muhît Tercümesi ve Vankulu Lügati, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. <http://www.kamus.yek.gov.tr/> (Son Erişim 30.06.2020).
- KAYA, Hasan (2017), "Ahmed Resmî'nin Nazm-ı Giridî Adlı Manzum Sözlüğü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 51.
- KAYA, Hasan ve Bünyamin AYÇİÇEĞİ (2019), *Müsellesnâme-Osman Şâkir'in Manzum Sözlüğü (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım-Dizin)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- KILIÇ, Atabey (2006), "Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, Yıl: 2006/1, Kayseri.
- KILIÇ, Atabey (2007), "Denizlili Mustafa b. Osman Keskin ve Eseri Manzûme-i Keskin", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Volume 2/3 Summer 2007*, 340-348.

- Mütercim Âsım Efendi (2014), *El-Okyânûsü'l-Basît Fî Tercemeti'l-Kâmûsü'l-Muhît Kâmûsü'l-Muhît Tercümesi*, (Hzl. Koç, Mustafa-Tanrıverdi, Eyyüp), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- ÖZ, Yusuf (2016), *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- ÖZALP, Ömer Hakan (2010), *Tuhfe Şârihi Hayati Ahmed Efendi (1751/2-1814) Şiirleri, Kütüphanesi ve Tehâfüt-i Müstahrece'si*, İstanbul: Özgü yayınları.
- ŞAHİN, Özlem (2016), *Ahmed Hayâtî-yi Elbistânî'nin Şerh-i Tuhfe-yi Vehbî Adlı Eseri "Şerhü Tuhfeti'l-Manzûmeti'd-Dürriyye Fî-Lügati'l-Fârisiyye Ve'd-Deriyye" (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Erciyes Üniversitesi S.B.E. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri.
- TANYILDIZ, Ahmet (2013), *Mes'ûd Lutfî Efendi Tuhfe-yi Lutfî Türkçe-Farsça Manzum Sözlük*, İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Vankulu Mehmed Efendi (2014), *Vankulu Lügati*, (Hzl. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- YILMAZ, Kemal (2018), *Efkâr El-Ceberût Fî Tercemeti Esrâr El-Melekût'un Osmanlı Bilim Tarihindeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Ankara